

«Βλέπω τα δάκρυά σου». Περί της εργασίας του πένθους.

Σάββας Μπακιρτζόγλου, ψυχολόγος-ψυχαναλυτής

Ο Freud (στους Abraham N.-Torok M.1996), αναρωτιόταν για ποιόν λόγο η εργασία του πένθους είναι μια διαδικασία τόσο οδυνηρή. Σχετικά, η Klein σημειώνει ότι η κάθε απώλεια του αντικειμένου επιφέρει έναν *σαδιστικό θρίαμβο*, μανιακού τύπου: η οδύνη της εργασίας του πένθους σχετίζεται με τις τύψεις και την ενοχή προερχόμενες από τις εχθρικές φαντασίες εναντίον του χαμένου. Καθώς αυτές δεν γίνονται αποδεκτές από τον πενθούντα, το Εγώ επιχειρεί παντοiotρόπως να παραμείνει *τυφλό* στις ενδείξεις της αμφιθυμίας του. Η απόρριψη-άρνηση αυτού του θριάμβου μπορεί να βραχυκυκλώνει την εργασία του πένθους, παροδικά ή μόνιμα (παθολογικό πένθος).

Εντούτοις, κατά τους Abraham και Torok (1996), τόσο η επιθετικότητα εναντίον του «καλού αντικειμένου», όσο και η ιδέα ενός σαδιστικού θριάμβου εναντίον του, δεν αρκούν για να διαφωτίσουν τα πραγματικά ελατήρια της παρατεταμένης οδύνης του πένθους. Γενικά οι ενοχές παραπέμπουν στην επιθετικότητα, ωστόσο από τα πρώτα της βήματα η ψυχανάλυση έδειξε ότι, ως επί το πλείστον, οι τύψεις και οι *μηρυκασμοί* πηγάζουν από μια απαγορευμένη σεξουαλική επιθυμία. Αν τα βάσανα του πενθούντος εαυτού δεν υποχωρούν, παρά την επίμονη οδύνη, αυτό αποτελεί ένδειξη ότι είναι μέσω αυτών που ξαναζωντανεύει και ικανοποιείται η επιθυμία απέναντι στο αντικείμενο.

Όσοι υποφέρουν από το παθολογικό πένθος (μελαγχολία κατά Freud 1915), συνήθως κάμπτονται υπό το κράτος αναστολών, αυτομορφών, σωματικών ασθενειών, αγωνίας, κούρασης, κατάθλιψης. Είναι ανόρεκτοι ως προς τις αντικειμενοτρόπες επενδύσεις αγάπης και δεν εμφορούνται από δημιουργικό οίστρο.

Το 1922 ο Abraham K. αλληλογραφώντας με τον Freud υποστήριζε πως μια αύξηση της ερωτικής επιθυμίας παρατηρείται όχι μόνο στους μελαγχολικούς αλλά και σε πολλούς ανθρώπους οι οποίοι διέρχονται μέσα από μια περίοδο φυσιολογικού πένθους, λίγο μετά απ'αυτήν. Η λιβιδινική έξαρση, σαν αντίβαρο στον χαμό, εκδηλώνεται με μια επίταση της σεξουαλικής ανάγκης οδηγώντας μάλιστα συχνά, λίγο μετά τον θάνατο του αγαπώμενου, στην σύλληψη ενός παιδιού (φυσιολογική μανία η οποία μπορεί να φτάσει μέχρι τον οργανισμό). Η Torok μάλιστα υπογραμμίζει το μέγεθος της ντροπής που βιώνουν όσοι ομολογούν την ένταση της σεξουαλικής τους όρεξης μετά την απώλεια του αγαπώμενου.

Η αύξηση της λιβιδούς μετά την απώλεια θα ήταν, κατά τον Abraham, απολύτως ανάλογη με το μανιακό όργιο, με το σιμπούσι που έστησαν τα αδέρφια της πρωτόγονης ορδής μετά τη διάπραξη του φόνου του Πατέρα τους, για να του υπαρπάξουν την εξουσία (Freud 1921). Η μανιακή φάση στην μανιοκατάθλιψη είναι το σύμβολο ενός κανιβαλικού οργίου (αρχαϊκός κανιβαλισμός).

Με αυτήν την έννοια, η αιτία του ατελέσφορου και ατέρμονου πένθους δεν θα ήταν η λύπη εξαιτίας της απώλειας του αντικειμένου, αλλά το αίσθημα ενός ανεπανόρθωτου αμαρτήματος: του ανομήματος της κατακυρίευσης του πενθούντος από την επιθυμία, του

ξαφνιάσματός του από το λιβιδινικό ξεχείλισμα στην ακαταλληλότερη στιγμή, την ώρα ακριβώς όπου θα όφειλε να υποφέρει και να παραδίνεται στην απελπισία. Το υποκείμενο αναστατώνεται από την ανάδυση αυτής της σεξουαλικής πλημμυρίδας, αποποιούμενος ταυτόχρονα την ευθύνη και την ενοχή της: «...αυτό συνέβη εν τη απουσία μου... δεν το ήθελα... δεν είναι πράγματα αυτά για μένα...», ενώ την ίδια στιγμή δεν την αρνείται: «δεν ήταν παρά ένα όνειρο, εντούτοις δεν ήταν όνειρο...».

Στη μελαγχολία το εκλιπόν αντικείμενο εγκαθίσταται καθ'ολοκληρίαν στο εσωτερικό του ατόμου εν είδει «μαγικής» αντιστάθμισης της απωλεσθείσας ευχαρίστησης, ιδού η φαντασίωση της στοματικής βρώσης, μιας κανιβαλικής ενσωμάτωσης του εκλιπόντος, διαδικασία «παράνομη», καθώς διαψεύδει την αρχή της πραγματικότητας. Είναι μια κατάσταση όπου το υποκείμενο βάζει το νεκρό μέσα του, για να μη δεχθεί τον χαμό. Καταπίνει το απολεσθέν, για να γλιτώσει την απώλεια και αυτό είναι ένα «τρικ», το κόλπο του ψυχισμού, ώστε να μην μπει στον κίνδυνο της αλλαγής. Γίνεται ο ίδιος φορέας του νεκρού που κείται κάπου εντός του ως *εξαιρετικό/εξαιρετο πτώμα (cadavre exquis)*, με την ελπίδα να το ξαναφέρει κάποτε στη ζωή (κανιβαλική ταύτιση). Ιδού το πρωταρχικό ψεύδος, το πρώτο εργαλείο ενός δόλου, μια μορφή αντίστασης: «*αφού έφυγες εσύ, εγώ με το ζόρι θα σε αποκαταστήσω ξανά στο ρόλο σου*». Οικειοποιούμαι ασεβώς το αντικείμενο «βαμπιρικά», το τρέφω για να το κρατήσω ζωντανό, δεν δέχομαι την ελευθερία του άλλου να πεθάνει, να φύγει κλπ.. Τώρα που έχω το αντικείμενο, μπορώ να κάνω τα πάντα (μανιακόμορφο στοιχείο, κατά Ποταμιάνου 1988). Με αυτό συνδέεται και η άρνηση λήψης τροφής του μελαγχολικού: δεν τρώει επειδή φαντάζεται ότι έτσι καταπίνει τον αγαπώμενο. Γίνεται τότε κατανοητή και η αξία των νεκρικών γεύματων, των νεκρόδειπνων, όπου το φαγητό γίνεται ένα εφικτό σύμβολο της απώλειας. Ο πενθών κάθεται να φάει με τους άλλους προς τιμήν και μνήμη του πεθαμένου, «*μιλάει την απώλεια*», αυτή γίνεται λέξη, το υποκείμενο έχει μεταφορά. Δε χρειάζεται να έχει φαντασίωση ότι εισάγει επί του πραγματικού το νεκρό (το πράγμα) μέσα του, εμποδίζοντας το νεκρό να φύγει. Βάζει φαγητό στο στομάχι του αντί για το νεκρό, γεμίζει το στόμα του με φαί αντί με πτώμα. Το νεκρό τον αφήνει στη στάχτη του, μέσα στη γη, στο χώμα... Εντέλει και η νεκροφαγία που ούτως ή άλλως γίνεται πάντα ομαδικά, διακρίνεται και αυτή από την ενσωμάτωση. Μολονότι αρχικά είναι φαντασική, από τη στιγμή που λαμβάνει χώρα συλλογικά, είναι αυτή ακριβώς η ομαδικότητα που την καθιστά γλώσσα. Η νεκροφαγία στους πρωτόγονους έχει ως αποτέλεσμα να εξορκίσει το αμάρτημα μιας ψυχικής ενσωμάτωσης που θα μπορούσε να προκύψει ταυτόχρονα με τον θάνατο του αντικειμένου. Με αυτήν την έννοια η νεκροφαγία δεν θα ήταν μια παραλλαγή ενσωμάτωσης αλλά θα αποτελούσε ένα προστατευτικό μέτρο *αντι-ενσωμάτωσης*.

Όταν ο ψυχισμός παράγει φαντασίωση στη θέση του απολεσθέντος αντικειμένου, αυτό συνιστά εμπόδιο στο δρόμο της ανάπτυξης, είναι *κόλλημα* σε ένα αντικείμενο το οποίο ο οργανισμός δεν μπορεί να ξεπεράσει για να πάει πιο πέρα. Η ενσωμάτωση δημιουργεί ή ενισχύει έναν φαντασικό εξαρτητικό δεσμό με το απωλεσθέν: το ενσωματωμένο αντικείμενο στη θέση αυτού που χάθηκε, θα θυμίζει πάντα την λογοκριμένη επιθυμία του υποκειμένου για αυτό, την θαμμένη ανάμνηση ενός ανάρμοστου αισθησιακού στιγμιότυπου. Μια ανάμνηση την οποίαν το άτομο έθαψε άνευ νόμιμης ταφής, ενός ειδυλλίου το οποίο για κάποιον λόγο κατέστη ανομολόγητο.

Αν τα βάσανα του πενθούντος δεν υποχωρούν, παρά την επίμονη οδύνη, αυτό είναι ένδειξη ότι μέσω αυτών ξαναζωντανεύει και ικανοποιείται ασυνείδητα η εξωθεσμική επιθυμία προς το αντικείμενο. Η τελευταία πρέπει να απαλλαγεί κάθε ξένου βλέμματος, ακόμα και αυτού του ίδιου του Εγώ: το μυστικό είναι αναγκαίο να κρατηθεί. Η οδύνη της αυτομομφής μας τοποθετεί στον χώρο του «θόλου», στην κρύπτη, όπου κείται η θαμμένη επιθυμία, ενώ ο αναλυτής-αν ο πενθών ζητήσει βοήθεια - μπορεί να προχωρήσει στην εκταφή της, να αποκαλύψει την οργανική στιγμή η οποία βιώνεται κατά τον χαμό του αντικειμένου, να τον βοηθήσει να ξαναβρεί το φλέγον στιγμιότυπο ώστε να εξέλθει από το αδιέξοδο του ατελείωτου πένθους του. Μέσα στην κρύπτη βρίσκονται όχι μόνο ο νεκρός αλλά και όλα όσα τον αφορούν: η σχέση του με τον επιζώντα και η ιστορία της, τα κατεσταλμένα συναισθήματα που τους συνέδεαν, η απαγορευμένη επιθυμία, η ντροπή, η ενοχή αλλά και οι συνθήκες θανάτου.

Ο ασθενής που υποφέρει από το παθολογικό πένθος στην ανάλυσή του κατά βάθος αναζητά να βρει μια *συγκεκριμένη στιγμή*. Όλα εξελίσσονται ως εάν μια μυστηριώδης πυξίδα να προσανατολίζει τον δρόμο του έως το μνήμα όπου κείται το απωθημένο του πρόβλημα, σαν τον ήρωα του Edgar Alan Poe ο οποίος, χωρίς να αμφιβάλει ως προς τον απόκρυφο σκοπό του ταξιδιού του, περπατάει κάτω από έναν μολυβιασμένο ουρανό σε μια χώρα αποπνικτική και ερημωμένη μέχρι να φτάσει-παρά τις επιπλήξεις και νουθετήσεις της ψυχής του-στον τάφο της Ulalume, της αγαπημένης του, που ήταν θαμμένη εκεί. Αυτό που τον ωθεί να ξαναζήσει το στιγμιότυπο της απώλειας είναι η ηδυπάθεια, η ανάδυση της οποίας έκανε ώστε να αποδυναμωθούν και να σιγήσουν οι απαγορεύσεις που οδηγούν προς το μνήμα. Όπως εκείνο το αγοράκι, στην αρχόμενη εφηβεία (στους Abraham N.-Togok M.1996), που πήγαινε στα μαγαζιά και έκλεβε γυναικεία εσώρουχα. Όταν ήταν μικρός είχε χάσει την κατά δύο χρόνια μεγαλύτερη αδερφούλα του, η οποία κάποτε τον είχε αποπλανήσει, ιδού η θαμμένη παράνομη ειδυλλιακή στιγμή. Πολλά έτη ανάλυσης επέτρεψαν ώστε να αναδομηθούν τόσο η εσωτερική κατάσταση του αγοριού όσο και το κίνητρο της «κλεπτομανίας»: «*Ναι*», μετέδωσε, για να εξηγήσει τις κλοπές του, «*στα δεκατέσσερά της θα είχε ανάγκη από στηθόδεσμο*». Η κρύπτη του αγοριού στέγαζε «ζωντανό» το κορίτσι την ωρίμανση του οποίου παρακολουθούσε ασυνείδητα. Το αντικείμενο (αδερφή) μεγάλωνε μέσα στην κρύπτη οπότε το αγόρι έκλεβε εσώρουχα για την εφηβεία της (παιδική καθήλωση). Κατάπιε την αδερφή του ενσωματώνοντάς την μέσα στην κρύπτη (έννοια του κρυπτικού αντικειμένου), μένοντας στη θέση: «*η αδερφή ζει*», ένα κρυπτοφάντασμα, το οποίο, λόγω του ανείπωτου χαρακτήρα του δε μπορούσε να έρθει στο φώς. Εν τω μεταξύ το αγόρι τροφοδοτείτο από την αδιάσειστη ελπίδα ότι το αντικείμενο μια μέρα θα ξαναγίνει και πάλι όπως σε αυτήν την αρχική προνομιά στιγμή.

Η ασθένεια του πένθους αφορά στην απώλεια της στιγμής της ικανοποίησης που θάφτηκε σαν ένα πτώμα. Η κρύπτη (έγκλειση/εσώκλειση) θυμίζει το κουκούλι γύρω από μια χρυσαλλίδα. Η «σκιά του αντικειμένου» δε σταματά να περιπλανιέται γύρω από την κρύπτη έως ότου ενσαρκωθεί στο πρόσωπο αυτού του ίδιου του υποκειμένου. Πρόκειται για ένα είδος πρωτογενούς ταύτισης, η οποία δε λαμβάνει χώρα στο φώς, αντίθετα είναι απόκρυφη στον υπερθετικό βαθμό (ενδοκρυπτική ταύτιση): το Εγώ μεταμφιέζεται με τα χαρακτηριστικά του εκλιπόντος (Freud 1915).

Η κρυπτοφορία παίζει σημαντικό ρόλο στη γέννηση διαφόρων ψυχικών διαταραχών: καταθλίψεις, υπομανία ή και μανία, μελαγχολία, παράξενες σωματικές αισθήσεις, συμπεριφορές μίμησης ενός ανθρώπου που έχει πεθάνει, κλεπτομανία, φετιχισμός, αλκοολισμός κ.λ.π. Ο κρυπτοφόρος καταπίνει και κονσερβοποιεί-ταυτόχρονα με τον τραυματισμό λόγω της απώλειας- όλες τις λέξεις που θα μπορούσαν να έχουν λεχθεί, όλα τα δάκρυα που θα μπορούσαν να έχουν χυθεί. Είναι επειδή ακριβώς το στόμα δεν μπορεί να προφέρει κάποιες λέξεις και να διατυπώσει μερικές φράσεις, που το υποκείμενο παίρνει αυτό καθαυτό το πράγμα εν είδει φαντασίωσης. Το ανέκφραστο πένθος, εγκαθιστά στο εσωτερικό του υποκειμένου έναν *μυστικό τάφο*. Μέσα στην κρύπτη αναπαύεται ζωντανός ο χαμένος ως πλήρες πρόσωπο, ενώ το περιεχόμενό της δε μπορεί να εκφραστεί με λόγια, είναι άρρητο (μη λεχθέν). Στην κοιλιά της κρύπτης αυτές οι εκτός κυκλοφορίας λέξεις περιέχονται σα θαμμένες ζωντανές, σαν κουκουβάγιες, σε μια άνευ σταματημού εγρήγορση: είναι η έκδηλη απουσία αυτών των λέξεων που καταμαρτυρεί την απόκρυφη υπόστασή τους. Το υποκείμενο από τη μια μεριά βρίσκεται σε κατάσταση κατεπείγουσας ανάγκης (απώλεια) και από την άλλη στην αδυναμία να επιτελέσει ένα έργο του στόματος, στην αδυναμία να μιλήσει στο περιβάλλον του για αυτό ακριβώς που του έλλειψε στο εκλιπόν αντικείμενο. Τα λόγια δεν είναι διαθέσιμα.

Η ύπαρξη του *τάφου* είναι η επαρκής απόδειξη ενός πραγματικού συμβάντος, της πραγμάτωσης μιας επιθυμίας, η οποία κατέληξε στον σκοπό της ανάρμοστα. Η κρύπτη φτιάχνεται όταν το απολεσθέν αντικείμενο φεύγοντας αφήνει στο υποκείμενο πράγματα που δεν μπορούν να ομολογηθούν, είναι το τραυματικό που μένει κρυφό, επειδή έχει μέσα κάτι τόσο ηδονικό. Για τον πενθούντα είναι απαραίτητο όλο αυτό να το κρατήσει ζωντανό, εγκυστωμένο, περιμένοντας να ξανάρθει. Τότε όμως το πράγμα δεν μπορεί να πενηθεί (δάκρυα, λέξεις κλπ) αφού το υποκείμενο προσβλέπει στην ανάστασή του. Εν τω μεταξύ το υποκείμενο αντλεί ευχαρίστηση από το εξιδανικευμένο κρυπτικό αντικείμενο, η οποία δε μπορεί να κοινοποιηθεί ούτε να καταγγελθεί λόγω της παράνομης υφής του: « Δεν θα το καταγγείλω ποτέ, γιατί, αν το καταγγείλω, θα καταρρεύσω και εγώ». Ο μελαγχολικός δεν γνωρίζει τι έχασε στο εκλιπόν αντικείμενο. Αυτό που απώλεσε είναι το ειδύλλιο με το αντικείμενο ή μια σκηνή του αντικείμενου που κατέστη ιδεώδης. Το ζητούμενο για τον αναλυτή είναι να βγάλει από τον άνθρωπο την ντροπή για να μπορέσει να μιλήσει για αυτά τα πράγματα. Πρέπει να νιώσει ότι ο αναλυτής του τον συμμαρτυρεί, ότι δεν ντρέπεται γι' αυτόν.

Από μεταψυχολογικής πλευράς η πραγματικότητα αφορά σε αυτό που είναι *απαρνημένο*, κεκαλυμμένο, διαψευσμένο, είτε επειδή αφορά -ούτως ή άλλως- στην πραγματικότητα, είτε επειδή είναι *μυστικό*. Ονομάζουμε πραγματικότητα το έγκλημα, το περιεχόμενο του εγκλήματος. Το μυστικό είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον τόπο όπου αυτό είναι καταχωνιασμένο. Από τις απαρχές της κιόλας, η ψυχανάλυση καταπιάνεται με την αντίθεση ανάμεσα στο προφανές και το κρυμμένο, το έκδηλο και το λανθάνον, τις μεταμφιέσεις και την επιθυμία. Η επιθυμία γεννιέται μαζί με την απαγόρευσή της, με αυτήν την έννοια η πραγματικότητα επίσης γεννιέται μέσα από την υποχρέωση να παραμείνει κρυφή και ανομολόγητη. Έτσι η πραγματικότητα, από την γένεσή της, είναι συνυφασμένη με το παράπτωμα και δη το *έγκλημα*. Πρόκειται για ένα *μοναχικό έγκλημα*, από την στιγμή που είναι μυστικό, υποχρεωτικά δε αναφέρεται σε έναν τρίτο, συνένοχο στην απaráδεκτη

ηδονή, ο οποίος, παρομοίως, είναι αποκλεισμένος και έκπτωτος. Υπάρχουν γονείς με μυστικά θαμμένα, τα οποία γίνονται για τα παιδιά τους πεθαμένοι που δεν θάφτηκαν. Είναι φαντάσματα ασυνείδητα των γονιών που επιστρέφουν από το ασυνείδητο και επηρεάζουν τα παιδιά τους, οδηγώντας στην εγκατάσταση τρέλας, φοβιών, ψυχαναγκασμών. Η επίδρασή τους φτάνει μέχρι να διασχίσει γενιές ολόκληρες ακόμα και να καθορίσει το πεπρωμένο μιας γενεαλογικής γραμμής.

Όταν το μυστικό γίνεται πολύ βαρύ για το υποκείμενο, όταν αρχίζει να βαραίνει ανυπόφορα η πραγματικότητα, τότε το υποκείμενο αρχίζει να αποδέχεται την έξοχη ήττα του και σπεύδει να το ξεφορτωθεί, να απαλλαγεί απ'αυτό. Όπως ο Raskolnikov, ο ήρωας του «*Εγλήματος και Τιμωρία*» του Dostoievsky, το υποκείμενο σπεύδει στο αστυνομικό τμήμα για να μπει στην φυλακή, ιδού το όνειρο του κάθε κρυπτοφόρου όπως υπογραμμίζουν οι Torok-Abraham (1996): ο κρυπτοφόρος πηγαίνει στον αναλυτή του επειδή σκοπεύει να καταδώσει εαυτόν. Η πραγματικότητα, το διαπραχθέν έγκλημα, θα εμφανιστεί αργά η γρήγορα, στη διάρκεια της ανάλυσης. Εν τω μεταξύ περιμένοντας αυτό το μυστικό, η απόκρυφη παρουσία βαραίνει πάνω στη θεραπεία. Η κρύπτη, ο συγκεκριμένος τόπος, βρίσκεται εκεί με την κλειδαριά της περιμένοντας το «κλειδί» που θα την ξεκλειδώσει, με το **Εγώ** του ασθενούς να αποτελεί τον φρουρό του «νεκροταφείου», ώστε να επιβλέπει τα πήγαινε-έλα κάποιων (του αναλυτή...) οι οποίοι, με διάφορες δικαιολογίες, θέλουν να έχουν πρόσβαση στον τάφο. Αυτό το παρελθόν είναι παρόν εντός του υποκειμένου, εν είδει μιας πραγματικότητας η οποία ούτε να πεθάνει τελείως μπορεί αλλά ούτε και να ξανάρθει στη ζωή, καθώς παρεμποδίζεται από μια πομπή εσωτερικών προσώπων. Είναι με αυτά τα πρόσωπα που έχει να κάνει η ανάλυση, περισσότερο ακόμα και από τον ίδιο τον αναλυόμενο.

Απόσπασμα από τις σημειώσεις του Τριήμερου Βιωματικού Σεμιναρίου επί του Πένθους (29-31 Ιανουαρίου 2016), Σάββας Μπακιρτζόγλου, Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Επέκεινα»-Ψυχαναλυτική Πράξη, http://www.epekeina.gr/a_files/2016/ApoleiaAntikeim.pdf